

Andreas Kappeler

C.H.Beck

UNGLEICHE BRÜDER
**RUSSEN UND
UKRAINER**
VOM MITTELALTER BIS
ZUR GEGENWART



KAPPELER A.
**UNGLEICHE BRÜDER: RUSSEN UND UKRAINER:
VOM MITTELALTER BIS ZUR GEGENWART. –
MÜNCHEN: VERLAG C.H.BECK oHG,
2017. – 267 S.**

КАППЕЛЕР А.
**НЕРІВНОПРАВНІ БРАТИ: РОСІЯНИ Й УКРАЇНЦІ:
Від Середньовіччя до сучасності. – Мюнхен:
К.Г.БЕКК, 2017. – 267 с.**

Ім'я і праці авторитетного українця, фахівця з історії Східної Європи Андреаса Каппелера відомі вітчизняним дослідникам¹. Спеціалісти з історії XIX – початку XX ст. знайомі з його численними розвідками на українську тематику німецькою й англійською мовами. Окремі з них виходили

друком у нашій країні: фундаментальна монографія «Росія як поліетнічна імперія» (Львів, 2005 р.), збірник статей за його редакцією «Україна: Процеси націотворення» (Київ, 2011 р.), науково-популярна «Мала історія України» (Київ, 2007 р.), німецький оригінал котрої витримав уже чотири перевидання.

Менш відома популяризаторська праця А.Каппелера, яка після його виходу на пенсію стала надзвичайно інтенсивною. Практично незнана в Україні невеличка книжка «Козаки: Історія й легенди», що побачила світ 2013 р. Вона може бути корисною фахівцям як приклад дослідження в руслі транснаціональної історії². Починаючи з 2014 р., А.Каппелер провадить активну просвітницьку роботу в німецькомовному просторі, знайомлячи європейців з історією нашої країни, її культурою та сьогоденням. Він уже має власну школу істориків-українознавців, котрі сьогодні посідають провідні позиції серед німецьких фахівців зі східноєвропейської історії. А.Каппелер став ініціатором зустрічі вітчизняних і німецьких українців у червні 2014 р. Саме тоді було започатковано Німецько-українську комісію істориків, членом консультативної ради якої він є.

Варто зупинитися на окремих прикладах українознавчої просвітницької діяльності А.Каппелера. У 2015 р. великим накладом вийшла його брошура «Україна – країна між Заходом і Сходом», опублікована в Німеччині для політичної освіти. Короткий огляд нашої історії й культури тут доведено до початку російської агресії 2014 р. Автор утверджує погляд на самобутність української історії, її державотворчі традиції³. У цьому ж руслі слід розглядати велику статтю А.Каппелера під назвою «В тіні Росії», що з'явилася на шпальтах

¹ Див.: Ясь О.В. Каппелер Андреас // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.97.

² Kappeler A. Die Kosaken: Geschichte und Legenden. – München, 2013. – 127 S.

³ Kappeler A. Die Ukraine – ein Land zwischen West und Ost // Informationen zur politischen Bildung. Aktual. 28/2015. – 24 S.

впливового німецького видання. Автор звертається до історичного коріння сучасної російсько-української війни, мотивуючи це необхідністю знайомства європейського читача з українською історією, адже завдяки усталеним стереотипам (не в останню чергу й через традиції німецьких східноєвропейських студій) Україна не посідає свого особливого місця на ментальній карті Європи⁴.

Історії України А.Капелер присвятив і кілька відкритих лекцій, прочитаних на запрошення провідних вишів Німеччини. Зокрема 2016 р. у Фрайбурзькому університеті він виступив із доповіддю на тему «Історія України – конкуруючі наративи», де окреслив кілька тем, які викликають дискусії не тільки серед істориків України, Росії, Польщі, але й набувають суспільного звучання та політичних імплікацій у «війнах за історичну спадщину», політиках комеморації⁵. Можна погодитися зі словами професора Я.Калакури, котрий на зустрічі А.Капелера зі студентами та викладачами Київського національного університету ім. Т.Шевченка у вересні 2017 р. назвав знаного фахівця «інтелектуальним послом України в європейському гуманітарному просторі».

Праця А.Капелера, про яку йтиметься нижче, була очікуваною. Сам автор у 2016 р. говорив про те, що він планує видати книгу для широкого читацького загалу про українсько-російські відносини⁶. Безпосередньою причиною для нової студії, як зазначено у вступі, стало захоплення Російською Федерацією Криму та воєнна інтервенція на Донбасі (с.9–10). Утім можна поставити під сумнів твердження А.Капелера, що конфлікт бере початок з Євромайдану зими 2013–2014 рр. (с.12).

Головний мотив для написання книги історик формулює доволі чітко: до 2014 р. ніхто не міг навіть уявити, що між українцями й росіянами, котрих єднає мовна, релігійна, культурна спорідненість, економічне та демографічне переплетення («Verflechtung»), може спалахнути воєнний конфлікт (с.10). Така мотивація спонукала автора застосувати методологічні підходи перехресної історії («histoire croisée»)⁷.

Метафора «брати», винесена в назву книги, викликала чимало запитань як в українських істориків, так і в німецьких спеціалістів з історії Східної Європи. Наскільки продуктивна «метафора сім'ї, яка є ключем для розуміння російсько-українських взаємовідносин» (с.18)? Цьому питанню присвячено перший розділ – «Мир і суперечки у сім'ї», де автор знайомить західного читача з появою самих висловів «великий брат» та «малий брат», «великороси» й «малороси», котрі разом із білорусами склали ядро Російської імперії та досить незвичної для сучасного сприйняття «загальноросійської» («all-russischen») народності (с.17–25). Ураховуючи призначення книги, її формат, обсяг А.Капелер не вдається до докладного аналізу пояснення походження термінів «Русь», «Україна», указуючи, що останній від середньовіччя означав

⁴ Kappeler A. Im Schatten Russlands // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – Dienstag, 9 Juni. – №130. – S.11.

⁵ [Електронний ресурс]: <https://youtu.be/ECHzCvgHDTE>

⁶ Kappeler A. «Мені залежало на тому, щоб українці були на ментальній карті Європи. Це – мій моральний імператив» [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/kappeler>

⁷ Про перехресну історію докл. див.: Вернер М., Циммерман Б. После компаратива: Histoire Croisée и вызов рефлексивности // Ab Imperio. – 2007. – №2. – С.59–90.

«пограниччя» («окраїну») Русі, а його вживання в українському національному дискурсі ознаменувало відмежування від «російського» (с.25).

Другий розділ книги має назву «Спільна колиска Київської Русі». Проте автор підкреслює, що так стверджувала офіційна радянська ідеологія та історіографія, заперечуючи факт, що це була «колиска» не тільки слов'янських, а й чужорідних племен, що ставить під сумнів національні витоки українців і росіян (с.27). Основну увагу у цьому розділі фахівець приділяє суперечкам російських та українських істориків навколо спадщини Київської Русі, яка добре znana в колі професіоналів. Висновок А.Капшелера достатньо красномовний – обидві сторони транспортують поняття «Київська Русь» у канонізований історичний наратив, який формується з погляду сучасності, а національні категорії поширюють і проєктують на середньовіччя, коли взагалі неможливо було говорити ані про українців, ані про росіян (с.32). Окремим сюжетом історик виділяє використання спадщини Київської Русі у сучасній історичній політиці Росії та України, звертаючи увагу, що такий підхід не тільки руйнує старі міфи, але й створює нові.

Третій розділ праці, назва якого доволі промовиста – «Монголи й поляки – Азія та Європа: брати йдуть окремим шляхом» – присвячено українській історії XIV–XVII ст. Крім побіжного огляду монгольської навали, А.Капшелер звернув увагу на те, що у сучасній Російській Федерації відроджуються ідеї «євразійства», котрі позитивно розглядають азіатську орієнтацію як «особливий шлях Росії» («Sonderweg Russland»). Власне, на протиставленні європейського вибору України й азіатського – Росії побудовано розділ, який починається з паралельного розгляду прозахідного Данила Галицького та азіатського Олександра Невського (с.36–41). Орієнтуючись на західного масового читача, автор виходить за межі канонічного історичного наративу й «осучаснює» текст інформацією про героїзацію Олександра Невського в російській культурі пам'яті як «борця» із західними (німецькими) впливами, відродження його культури Й.Сталіним у роки Другої світової війни та у сучасній Росії.

На думку А.Капшелера, пам'ять про епоху XIV–XVII ст. в українців і росіян різниться в найважливіших сферах. Для росіян це – утвердження царської автократії, натомість для українців центральними є ліберальні ідеї козацтва й польської аристократичної республіки. У той час, як Росія ізолювалася наче «оточена фортеця», Україна була тісно зв'язана з Європою, відкрита для західних впливів (с.53).

Четвертий розділ – «Зближення України з Росією й інтеграція “малоросів” у царську імперію» – знайомить читачів із подіями української історії XVII–XIX ст. Авторська інтерпретація Переяславської угоди 1654 р. не відрізняється від загальноприйнятої у сучасній українській історіографії, де підкреслюється різне тлумачення її змісту козацькою верхівкою та російською автократією. А.Капшелер зазначає, що у сучасній російській історіографії продовжує панувати думка, нібито входження України до складу Московської держави призвело до відновлення «єдності» споріднених народів, начебто «перерваної» у XIII ст. (с.59).

Автор насичує текст полярною пам'яттю українців і росіян до акторів та подій взаємопов'язаної історії. Наприклад, 300-літній ювілей Полтавської

битви 1709 р. виявив абсолютно протилежні наративи. Якщо для росіян перемога над шведами знаменувала заснування Російської імперії, то в українській культурній пам'яті поразка Карла XII й гетьмана І.Мазепи означала крах незалежності (с.65). Подібне спостерігається і з пам'яттю про козацтво. Якщо козаки та Гетьманщина XVIII ст. посідають центральне місце в дослідженнях сучасної української історіографії й «міф вільного козацтва відігравав велику роль в Революції гідності та Євромайдані», то в російській культурі пам'яті й історіографії тамтешні козаки ніколи не посідали такого місця, а міф про російське козацтво як захисників імперії Романових від її ворогів використовується сучасною Росією у війні на сході України (с.67–68). Цікавими є сюжети, об'єднані назвою «Відкриття Малоросії росіянами в XIX ст.», де А.Каппелер наводить замітки, висловлювання російських чиновників та інтелектуалів про відвідування ними України, які попри видиму відмінність українців від росіян у мові, побуті, культурі намагалися шукати «російські елементи», розглядаючи «Малоросію» частиною російського світу.

Назва п'ятого розділу – «Дві запізнілих націй» – певною мірою перегукується із заголовком відомої статті Р.Козеллека⁸. Ті з істориків, хто знайомий із фундаментальними працями А.Каппелера з національного питання, знайдуть тут цікаві авторські роздуми та інтерпретації процесів націєтворення в Україні та в Росії у транснаціональному вимірі. Ключовим для їх розуміння стала мотивація автора, викладена ним у вступі до розділу. А.Каппелер категорично не сприймає висловлювання колишнього федерального канцлера ФРН Г.Шмідта про те, що сучасна Україна, мовляв, «не є національною державою», а «серед істориків точаться суперечки, чи взагалі існує окрема українська нація» (с.83). Це протиставляється тривалій державотворчій традиції Росії. Спираючись на тези британського історика Дж.Госкінга, автор переконує, що російська нація – така ж «запізніла», оскільки держава, на відміну від західноєвропейської традиції націєтворення, не є найважливішим його елементом, а навпаки – перешкодою.

На нашу думку, одним із ключових у книзі став шостий розділ – «Асиметричні відносини: росіяни та українці в Російській імперії в XIX – на початку XX ст.», в якому А.Каппелер у методологічних підходах транснаціональної й перехресної історій розглядає конкуруючі колективні пам'яті, стереотипи, історичні наративи в уявленнях про меншовартість українців порівняно з росіянами. Насамперед це проявлялося в дихотомії «російське місто – українське село», коли імперська адміністрація у ході процесів модернізації й індустріалізації переселенською політикою формувала російськомовний етнічний склад українських міст Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава (Дніпро), Юзівки (Донецьк) тощо (с.112–115).

Аналогічні процеси, переконаний А.Каппелер, відбувалися й у сфері культури, яка в XIX ст. маргіналізувалася та провінціалізувалася. З огляду на нинішні публічні дискусії, до яких залучаються фахові історики, цікаві міркування автора в питанні: «Чи була Україна колонією Росії?». А.Каппелер не вважає

⁸ Козеллек Р. Німеччина – запізніла нація? // *Його ж.* Часові пласти: Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.389–411.

продуктивним для сучасного історіографічного дискурсу повернення до ідей і концепцій українських націонал-комуністів 1920-х рр. та емігрантської історіографії про те, що Україна з XIX ст. була економічною колонією царської Росії. Новітні дослідження російського колоніалізму, на думку авторитетного історика, свідчать про те, що, на відміну від інших регіонів імперії, Україна не була класичною, а радше «внутрішньою колонією» Росії, за прикладом Шотландії та Вельса у Великобританії, Окситанії і Бретані – у Франції. Водночас у рамках сучасних постколоніальних студій питання стосунків російської метрополії й української «периферії» потребує подальшого вивчення (с.128–129).

«Російська та українська революції» – таку назву має сьомий розділ книги. А.Капелер обстоює думку про те, що українці в 1917 р. були єдиним із тодішніх народів колишньої імперії, який «кинув прямий виклик Тимчасовому уряду і суттєво впливав на перебіг його політики» (с.134). Описуючи революційні пертурбації в Україні, що ніби підштовхували лідерів Центральної Ради до самостійницького IV Універсалу, автор указує на те, що ця політика викликала далеко не мажорні почуття не лише в більшовиків, а й у лідерів Центральних держав. Останні, невдоволені в першу чергу соціалістичним спрямуванням політики М.Грушевського та його однодумців, покладали цьому край, створивши, за словами А.Капелера, «маріонетковий уряд під проводом Павла Скоропадського» (с.139). У книзі знаходимо неоднозначну оцінку гетьманської Української Держави. З одного боку, історик указує на її залежність від Німеччини та Австро-Угорщини, а з іншого – визнає, що в 1918 р. існувала, уперше від XVIII ст., українська державність, яка була поза загрозою з боку «старшого брата». Завдяки цьому вдалося розбудувати управління, банківську справу, україномовну освітню мережу.

Оцінюючи події 1917–1921 рр., А.Капелер констатує, що «старший брат, як і за царату, не сприймав емансипацію свого молодшого брата й намагався утримати його у спільній родині» (с.146). Це було притаманне всім трьом політичним напрямам – ліберально-соціалістичному Тимчасовому уряду, більшовикам і контрреволюційному білому руху.

У невеличкому вступі до восьмого розділу, котрий має назву «Росіяни й українці в радянській “сім’ї народів”», автор окреслює тенденції в інтерпретаціях історії СРСР. Ідеться про ототожнення Радянського Союзу з Росією, а його населення – з етнічними росіянами, про намагання приписати їм усі здобутки. Інші голоси твердять, що саме російський народ став першою жертвою радянської системи, оскільки виніс на своїх плечах тягар побудови індустріальної держави, інвестування у промислово відсталі регіони, боротьби з нацизмом тощо, а тому-то дотепер здебільшого бідний і відсталий. А.Капелер звертається до версії вже згаданого Дж.Госкінга, який робить висновок, що імперія стала на заваді російському націєтворенню, тож доцільно бачити не лише суперечності між Росією й Україною. Необхідно також брати до уваги те, що серед радянських правителів та їхніх жертв були і росіяни, і українці (с.149).

Водночас для А.Капелера не підлягає сумніву те, що перемога у взятті влади й успішне повернення більшовиками територій колишньої царської імперії створили передумови для відродження російської імперської нації, що узгоджувалося

зі сталінською концепцією «побудови соціалізму в одній країні» (с.152). Виходячи з цього, автор трактує події періоду коренізації/українізації, феномен українського націонал-комунізму, наслідки індустріалізації, примусової колективізації та голоду початку 1930-х рр., показує, як поступово радянський патріотизм зв'язали з імперським патріотизмом царського часу, як «імперська експансія Росії, що засуджувалась у двадцять роки, тепер отримала позитивні конотації». До того ж усе це поєднувалося з новою оцінкою ролі росіян. Саме тоді, на думку історика, «старший брат» повернувся» (с.170). Слово «малорос» вийшло з ужитку, але імперська політична концепція, що криється за ним, була надалі чинною.

Описуючи період Другої світової війни, яку сталінська пропаганда звузила до «Великої Вітчизняної», поставивши в один ряд з іншими історичними воєнними кампаніями, А.Каппелер указує, що у цей час виразно виявилися саме російські елементи радянського патріотизму.

Цей розділ містить ще одну важливу тезу. Автор аналізує, як зображують український національно-визвольний рух під час війни й у повоєнний час: «У Радянському Союзі та пострадянській Росії було і є широко розповсюдженим уявлення про українців як про колабораціоністів і “бандерівців”, яких включають до стереотипу мазепинців і петлюрівців» (с.179). Натомість дуже рідко тематизується колабораціонізм самих росіян.

Подавши ключові ознаки політики Кремля в повоєнний час і до серпня 1991 р., А.Каппелер переконливо обґрунтовує логіку колапсу СРСР і те, чому тодішнє українське керівництво разом із російською ельцинською опозицією відіграло роль, як висловлюється автор, «могильника Радянського Союзу» (с.190).

Дев'ятий розділ книги називається «Ворожі брати? Конфронтація обох пострадянських держав». Тут ідеться про російсько-українські взаємини після серпня 1991 р. й до окупації Росією Кримського півострова та початку війни на сході України. А.Каппелер вважає, що у цей час існували кілька конкуруючих проектів. У Росії протистояли один одному проекти формування політичної («Staatsbürgernation») та імперської («die imperiale Nation») націй. Останній переїмг на початку 2000-х рр. і тоді ж почалася етнізація країни. У підсумку Російська Федерація, попри її багатонаціональний склад, поступово перетворилася на «російську національну державу» (с.231).

У нашій країні конкурували проекти українських етнічної й політичної націй, які консолідувалися під час Євромайдану перед загрозою зовнішньої небезпеки. На думку А.Каппелера, Україну не слід вважати «невдалою державою» («gescheiterter Staat»), про що часто говорять на Заході та в Росії, хоча є чимало викликів: «Україна стояла і стоїть перед великими економічними і соціальними проблемами, правова держава все ще не гарантована, корупція всюдисуща, влада олігархів не зламана» (с.228). Автор переконує, що політичний розвиток України після проголошення незалежності суттєво відрізнявся від російського, адже у жодній (за винятком Прибалтики) пострадянській країні так, як в Україні, не утвердилася парламентська демократія з коректними виборами, що призводять до зміни влади, а також наявні достатньо вільні засоби масової інформації. Україні також удалося зміцнитися назовні й консолідуватися внутрішньо, що, на відміну від Росії, не призвело до збройного протистояння всередині країни.

У заключному, десятому, розділі – «Росія, Україна та Європа», який становить собою фактичну післямову, А.Капшелер підбиває підсумки дослідження. Він підкреслює, що історія російсько-українських взаємин дотепер позначена асиметрією: «Росія й росіяни, починаючи з пізнього XVIII ст., не визнавали Україну та українців рівноправними партнерами. Старший брат любить свого молодшого брата, який чудово співає й танцює, однак [...] нав'язує йому свою волю, свою мову. Якщо ж молодший хоче визволитися з-під опіки старшого, останній реагує насильством і намагається всіма засобами цьому завадити... Росія до сьогодні не сприймає Україну як самостійну націю, а розглядає її як частину так званого російського світу» (с.230–231).

Особливість рецензованої книги полягає в тому, що її автор україно-реалістично, а тому критично, дивиться на західні публікації про Україну, її минуле та сьогодення. А.Капшелер зауважує, що західне сприйняття нашої держави все ще нерішуче, що дотепер далеко не всі готові бачити Україну як самостійного гравця історії, що для багатьох західних політиків, науковців, дипломатів вона, як і раніше, – лише шахова фігура, котру використовують в інтересах взаємин із Росією. І все ж ця безжально-точна оцінка не песимістична. Вона спонукає думати над тим, що варто робити далі, аби на ментальній мапі Європи наша країна зайняла власне чітке місце. Поза сумнівом, це неможливо без співпраці з такими дослідниками, як А.Капшелер.

Він, як добре пам'ятає один з авторів цих рядків, ще у середині 1990-х рр. намагався налагодити дискусії між істориками з України, Росії, США, Канади, Німеччини щодо проблем російсько-українських взаємин із часів середньовіччя до сьогодення. Робилося це в рамках проекту «Російсько-українська зустріч» («The Russian-Ukrainian Encounter»), одним із керівників якого був А.Капшелер. І ось тепер для нього ця тема актуалізувалася насамперед у напрямі історичних коренів та передумов російсько-українського конфлікту. Саме про це й ідеться в рецензованій праці, яку ми оцінюємо напрочуд позитивно.

Звісно, можна висловити деякі побажання (пам'ятаючи, що завдання будь-якої рецензії – оцінити наявний матеріал, а не вказувати на те, чого у книзі немає). У тексті трапляються повтори, автор використав далеко не всі значущі напрацювання української історіографії останніх років. Потребують уточнення статистичні відомості. Наприклад, пишучи про єврейські погроми, А.Капшелер говорить про відповідальність за вбивство 40 тис. євреїв білогвардійцями та військовиками УНР (с.143). Не зовсім зрозуміло, про який період ідеться, адже перші погроми почалися в Україні ще в березні – червні 1917 р. «Розподіл» їх винуватців у 1918–1921 рр. виглядає так: близько 40% – справа рук військ Директорії, 25% – партизанських та отаманських загонів, до 20% – білогвардійців, 10% – червоноармійців, 5% – польських військ і бандформувань⁹.

Можна було б додати й інші зауваження, але ми не робитимемо цього з огляду на незаперечну цінність і важливість книги А.Капшелера, яку варто перекласти українською мовою.

⁹ Див.: Доценко В.О. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Вінниця, 2014. – С.167.